

■ JEGYZETEK

1. Kuncz Aladár: *Áprily Lajos*. Ellenzék 1926. április 5. 11–12. illetve Uő: *Kritikák, portrék, tanulmányok*. II. Szerk. Filep Tamás Gusztáv – Juhász Andrea. OSZK–Kriterion, Bp.–Kolozsvár, 2019. 166. [Kuncz Aladár Összegyűjtött Munkái .VI.]
2. Kuncz Aladár: *Kisbán Miklós. Vázlatos rajz egy különös emberről*. Ellenzék 1923. október 14. 9. illetve Uő: *Kritikák, portrék, tanulmányok*. II. i.m. 78.
3. Schöpflin Aladár: *Fortéjos Deák Boldizsár memóriáléja. Kisbán Miklós könyve*. Nyugat 1932. 2. sz.
4. Vallasek Júlia: *Az elismerés fokozatai: Bánffy Miklós munkássága a második világháború idején*. Holmi 2002. 10. sz. 1309–1313.
5. Dávid Gyula: *Bánffy Miklós utóélete a romániai magyar irodalomban*. In Uő: *Erdélyi irodalom – világirodalom*. Pallas-Akadémia, Csíkszereda, 2000. 184–208.
6. Örley István: *Farkasok*. Magyar Csillag 1942. 10. sz. 14–15.
7. Márkus Béla: *Bánffy Miklós az irodalomban*. Partium 2007. tél. 52–57.
8. Szerb Antal: *Megszámláltattál. Bánffy Miklós regénye*. Nyugat 1935. 5. sz. 431.
9. Kovács László: *Vázlat egy írói arcképhez*. Erdélyi Helikon 1943. 10. sz. 565–577.

LAPOK AZ UNITÁRIUSOK MÚLTJÁBÓL

Kovács Sándor: *Lapozgató. Az unitáriusok rövid története*

■ Az unitáriusokról Kolozsváron és a Székelyföld egyes vidékein kívül nem sokat tudnak. Legfeljebb azt, ami a diplomáik homlokzatán is többnyire feltűnik: az egyetlen egy Istent tisztelik. Esetleg arról is hallottak, hogy Dávid Ferencet tekintik vallásalapítónak és egyetlen püspökük Kolozsvárt székel.

Az unitáriusok múltja 450 évre tekint vissza, és szorosan kötődik Erdély történetéhez. Az 1700-as évek elejéig alig beszélhetünk egységes egyházzól, mert számos vallási irányzat mérközött, állandó volt az újítási szándék. Tehát a vallás történetét kell feldolgozni. Nagy könnyebbség, hogy négy szerző, Kénosi Tózsér János, Uzoni Fosztó István, Kozma Mihály és Kozma János megírta az unitárius egyház történetét a 19. század kezdetéig krónikás stílusban latin nyelven. Ennek magyar fordítását pedig 2005 és 2018 között három testes kötetben sikerült megjelentetni. Itt jóformán minden fontos adat megtalál-

ható, ami a történészeknek igen nagy segítség. De az unitárius hitelvek kialakulásának története ennél sokkal szerteágazóbb vizsgálatot követel, számos nemzetközi kapcsolat tisztázását is. Mert Erdélyben, főleg Kolozsvárt a 16. században Európa szabadgondolkodói adtak találkozót, s hol egyik, hol másik nézete kerekedett felül. E nézetek aztán ötvöződtek a 18. században. Ezután már előtérbe kerülhet a kifejezetten egyháztörténeti vizsgálgódás.

Kovács Sándor a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben már negyed százada az unitárius egyháztörténet tanára. Feladata áttekintést nyújtani a teológus hallgatóknak az egyház múltjáról. Talán az egyedüli egyháztörténész, akinek – legalábbis előadói szinten – nem lehet megrekedni valamelyik jelentős korszaknál, akinek ismernie kell az unitáriusok történetére vonatkozó minden régebbi és újabb tanulmányt. Így ő a legilletékesebb, hogy a szélesebb olvasóközönség számá-

ra is összefoglalja vallása és egyháza történetét. Először a 2009-ben megjelent *Unitárius egyháztörténet* című kötetében tett erre kísérletet. Ott nagyobb korszakokban gondolkodott, s a legfontosabb dokumentumokat a Szöveggyűjteményben közölte. Bizonyára az a kötet főleg a teológus hallgatók igényeihez igazodott.

Több mint tíz év elteltével született meg Kovács Sándor mostani kötete. Címadása is figyelemre méltó: *Lapozgató*, vagyis mintha kiemelte egyes, fontosnak tekintett eszmei küzdelmeket, eseményeket, élettörténeteket a nagy folyamatból. Ugyanakkor nem a vallás vagy az egyház, hanem az *unitáriusok* történetéről ír. A kötet ennek megfelelően 25 fejezetből áll, ezek néhány alfejezete is tartalmaz. A fejezetek ritkán haladják túl a tíz oldalt, s a lényeges múltbéli szövegek idézeteként a fejezetbe illeszkednek.

Ismertetésünk során a fejezeteket saját megítélésünk szerinti csoportosításban mutatjuk be. Az első ilyen egység a Dávid Ferenc elítéltségéig és 1579-ben bekövetkezett haláláig tart. Az unitáriusok megnevezésére az idők folyamán vagy hat elnevezést is használtak. Az unitárius elnevezés (unitariana religio) először 1600-ban egy országgyűlési jegyzőkönyvben bukkan fel, nyomtatványban pedig 1700-ban fordul elő. A szó arra utal, hogy a felekezett Isten oszthatatlan egységében hisz. Gyökereiben visszanyúlik Szervét Mihály és Blandrata György tanításaihoz (szervetiánusok, blandratisták). Ezek egységbe olvasztója, továbbfejlesztője Dávid Ferenc, Kolozsvár 1555-ben megválasztott plébánosa lesz. Az első unitáriusnak nevezhető hitvallást 1567 februárjában a tordai zsinaton fogadták el. Egyes kutatók szerint ekkortól beszélhetünk unitarianizmusról. A hí-

res 1568-as tordai országgyűlés ugyan kimondta a szabad ígéhirdetést és lelkészválasztást, de ezzel csak lehetőséget teremtett az unitáriusok közösségbe kovácsolódására. Az 1595-ben tartott gyulafehérvári országgyűlés sorolja fel név szerint a négy bevett religiót, a negyedik az ariánus (vagyis unitárius). Dávid Ferenc két alapvető művében fejtette ki nézeteit, az unitáriusok alapelveit: *Rövid magyarázat*, *Rövid útmutatás*. Mindkettő 1567-ben jelent meg Gyulafehérváron. Idővel Dávid Ferenc viták, mások műveinek olvasása és továbbgondolása során eljutott a nonadorantizmusig, mely azt hirdeti, hogy Krisztus nem imádandó. Ezzel aztán megsértette az 1572-ben hozott, az innovációt tiltó törvényt. Éppen korábbi harcostársa, Blandrata vádolja be a fejedelelemnél, mire aztán letartóztatják és elítélik. Dávid Ferenc kultuszáról is olvashatunk. Arcképe nem maradt, de már több szobor, rajz, sőt még Páskándi Géza színdarabja is megőrökíti emlékét.

Ezzel a jámbor olvasó úgy gondolná, hogy megalakul az unitárius egyház, s most már az egyházszervezet fejlődését követhetnénk nyomon. Ez azonban koránt sincs így. Az ország törvényei egyre jobban gátolják az unitáriusok működését, s a 17. század végéig még a hittételek körül is vita folyik. Innentől a szerző egy-egy fejezetet nem korlátoz a tárgyalt időszakra, hanem a felmerülő kérdés utótörténetét is felvázolja.

A második unitárius püspök 1579 kora nyaratól Hunyadi Demeter lesz. Az összehívott első zsinat alkalmából hitvallást fogadnak el, mely kimondja Krisztus istenségét. A püspök mellé 24 tagú konzisztóriumot szerveznek. Egységesítési kísérletei nem hatásosak. A nonadorantistákat kiközösítik. Így jár az

egyik nagy unitárius énekszerző, a kolozsvári kollégium rektora, Bogáti Fazakas Miklós is. Ide illeszkedik az unitarianizmus egyik áramlatának tekinthető szombatosság. Fő támogatója, mecénása Péchi Simon volt. Többen állítják, hogy maga Dávid Ferenc is egy ideig szombatos lett volna, de ennek nincs hiteles bizonyítéka. A szombatosság, a „zsidózás” ürügyén a református fejedelmek többször is beavatkoztak az unitárius egyházi életbe. A harmadik püspök, Enyedi György, öt évig állt egyháza élén, s jelentős irodalmi hagyaték maradt utána. Válogatott művei az 1990-es, prédikációi (három kötet) a 2010-es években jelentek meg. Fő célja az egyház tanbéli egységének az előmozdítása. Művei alapján sem adorantistának, sem nonadorantistának nem lehet minősíteni. Az ötödik püspök, Toroczkai Máté kátéja alapján a nonadorantista hagyományokat viszi tovább. Az ő idejére esik a jezsuiták kiűzése az ostromlott Kolozsvárról 1603 júniusában. Az unitárius vallás keretében az 1630-as években is legalább háromféle irányzat érvényesült és küzdött egymással. 1636-ban a püspökválasztáskor kiéleződtek az ellentétek. Ravius Mátyás, kolozsvári szász plébános felháborodott, hogy nem őt választották püspökké, s újítás címen vádat emelt egyháza ellen az unitáriusokat amúgy sem kedvelő I. Rákóczi György fejedelménél. A fejedelem az 1638-ban Désen tartott országgyűlés elé idézte az unitáriusokat, hogy nyújtsák be hitelveiket. A megválasztott új püspök, Beke Dániel az 1579-ben megfogalmazott hitvallást nyújtotta be, s ezzel hosszú időre megszabta egyháza hivatalos vallástételeit. Ezt a mozzanatot „dési komplánáció”, illetve egység néven szokták emlegetni. A fejedelem meghagyta,

hogy a következő országgyűlésen nyújtsák be a hitvallással megegyező unitárius kátét is. A káté elkészült, de a fejedelem nem engedélyezte kinyomtatását. Sőt, még rosszabb idők is következtek, amikor valamely helységben a többségnek nyilvánított reformátusok részére unitárius templomokat foglaltak le, s Háromszéken a püspöki vizitációt is a református egyházi előjárók végezték. A szombatosok ellen meg egyenesen üldözés folyt.

A hivatalos egyházi hitvallás nem vetett véget a belső vitáknak, amelyek nemcsak a hittételekre vonatkoztak, hanem a liturgiára és az istentiszteleti rendre is. Egy 1930-as sarkított megállapítás szerint ahány templom, annyi liturgia volt az unitáriusoknál. Ezt sokáig még a magyar és a szász-német nyelv váltakozása is színezte. Az énekeskönyvek is állandóan módosultak. Az alapot Szenczi Molnár Albert, Bogáti Fazakas Miklós és Tordai János zsolnárfordításai képezték, de ezek számos szakaszát utóbb átdolgozták. A jelenleg használt énekeskönyvet 1924-ben Pálfi Márton állította össze. Sok vita folyt az úrvacsora és a keresztség körül. Mit jelképez a kenyér és a bor, valamint a víz, mikor kell őket alkalmazni.

Az 1663-ban megválasztott Koncz Boldizsár püspök a török-tatár betöréseket követő nehéz években ismét megpróbált egységet és rendet teremteni az unitárius egyházban. Katekizmust és imádságoskönyvet adott ki, támogatta az iskolákat. Az ő idejében zajlik az 1660-ban Lengyelországból elűzött és Erdélyben letelepedett unitáriusok befogadása. Ők külön egyházközségeket képeztek, s külön papokat választottak, de az erdélyi püspök fennhatósága alá tartoztak. A hívek asszimilálódása nyomán ezek az egyházközségek

rendre beleolvadtak a magyar közösségekbe. A hitbéli vitákra nagy hatással voltak a külföldi peregrinációból hazatérő unitárius lelkészek. Tulajdonképpen belőlük kerültek ki az egyházvezetők. 1660-ig az itáliai egyetemekre jártak a fiatalok, azután előtérbe kerültek a német és holland egyetemek. Az onnan érkezők számos új eszmét hoztak magukkal. Itthon a kollégium tanáraiként tovább is adták nézeteiket.

Új világ köszöntött Erdélyre az 1691-es Lipót-féle diplomával, mely Erdély közjogi helyzetét már a Habsburg Birodalom kereteiben szabályozta. Az unitáriusok semmi jóra sem számíthattak, egyházuk léte is veszélybe került. Megkezdődött Erdély erőszakos „rekatolizációja”. Az unitáriusok elvesztik templomaik jó részét (a kolozsvárit és a tordait is), iskoláiknak szintén új épületet kell találni. A kolozsvári kollégiumot csak úgy tudják fenntartani, hogy a meggyengült kolozsvári eklézsiától átveszi az egyetemes egyház. A sorrendben 16. unitárius püspökre, Szentábrahámi Lombard Mihályra hárul az a feladat, hogy a nyomás alatt összefogásra kényszerült unitáriusokat tényleges egyház-zá szervezze. Ő „a 18. századi unitarianizmus legnagyobb egyénisége”, aki megírta „az egyház első és utolsó dogmatikai művét”. Olyan rendszert állított fel, amely európai szinten is elfogadhatónak látszott, főleg a holland teológusok hatása érezhető rajta. „Szentábrahámi hit-tani rendszere a 19. század második feléig érvényben maradt” – állapítja meg a szerző. A század végén vezeti az egyházat Lázár István püspök, az utolsó, aki hollandiai egyetemen tanult, sőt doktorátust is szerzett. Az ő kollégiumi rektorsága idejében jelent meg a II. József-féle türelmi rendelet, amely lehetővé tette,

hogy az unitáriusok is templomokat építsenek. Így nevéhez fűződik a kolozsvári templom- és kollégiumépítés mellett számos vidéki épület is. Hét egyházkörben tartott vizitációt, ami addig páratlan volt. A századfordulót követően Körmöczy János vezette az egyházat, őt a szerző már a címben is „filozófus püspök”-ként említi. Ő már a leghíresebb német egyetemek hallgatója, s a klasszikus német filozófia híve. A kollégiumban azonban főleg matematikát és fizikát tanított, őt tekintik a fizikai szertár megalapítójának. Egy ízben hittársai vallástalansággal vádolták meg a Guberniumnál. Püspökként a legtöbb energiáját az egyházi élet megrendszabályozása kötötte le. Nevéhez fűződik az egyházi levéltár felállítása. Ezekben az években kezdődik az angol és amerikai unitáriusokkal a kapcsolatfelvétel. Ennek köszönhetően a 19. század közepétől a peregrináció célállomásai áttevődnek az angol nyelvterületre.

Két püspök-költő és kora következik. Aranyosrákosi Székely Sándor eposzköltőként került be az irodalomtörténetbe: Vörösmartyra is hatással volt. Még mint kollégiumi tanár, ő írta meg a már említett négy szerzőjű latin egyháztörténet adatait kivonatolva az első magyar nyelvű unitárius vallástörténeti munkát diákjai számára. Több más tankönyvnek is szerzője. Halála 1852-ben, az önkényuralom idején következik be, 1861-ig nem lehet zsinatot tartani és betölteni a püspöki széket. Ekkor aztán Kriza János, a kolozsvári eklézsia papja veheti vállaira az egyház gondjait. Őt a székely népköltészet első gyűjtőjeként tartják számon (*Vadrózsák*), de új kátét is kidolgoz, amerikai mintára. Nagy érdeme, hogy lelkésztársával, Nagy Lajossal együtt javasolják egy unitárius „irodalmi vállalat” létesít-

tését, amely aztán a *Keresztény Magvető* című folyóirat formájában ölt testet. Az ő idejében a vallás megnevezését az eddig néhol előforduló „egység hívó”, „egyhitű” s más bizonytalan szóalakok helyett az *unitárius*ban rögzítik. S a kiegyezést követően az erdélyi jelzöt elhagyva a magyart helyezik az unitárius szó elé: Magyar Unitárius Vallásközön-ség. Kriza korához kötődve olvashatunk az Erdélyben letelepedő angol orvosról, John Pagetról, aki az angol–magyar unitárius kapcsolatok fő támogatója lesz. Ugyancsak itt kap egy rövid alfejezetet Brassai Sámuel, a kollégium első „világi” tanára, akinek az élete az egész századot átfogja. Évtizedeken át ő volt a legismertebb unitárius.

Kriza halálát követően 1876-ban Ferencz Józsefet választják meg, aki kiérdemli „a leghosszabb ideig »regnáló« unitárius püspök” címet. Több mint fél századig áll az egyház élén. Neki kell a kiegyezés utáni nagy változtatásokat befejezni, majd a világháborún átvezetni az egyházat, végül aggastyánként még a romániai megszorításokkal is szembenézni.

Főpásztori pályája elején válik uralkodó irányzattá az unitárius egyházban is a liberális teológia, amit sikerül egyeztetni az unitárius hitelvekkel. Írt középiskolások számára kátét és hittant. Ugyancsak az ő idejében létesül a budapesti egyházközség, és épül fel annak temploma. Utódának, Boros György teológiai tanárnak majd főjegyzőnek is a munkássága jórészt a Ferencz József korához kötődik. Boros a kezdeményezője a Dávid Ferenc Egylet felállításának (1885) és az ennek kiadványaként megjelenő Unitárius Közlöny kiadásának. A felekezeti nőmozgalom is ekkor bontakozik ki. Boros vezetésével a lassan kiépülő

teológiát különválasztják a kollégiumtól, s 1915-ben akadémiai szintre emelik. Az 1930-as évektől a nők is beiratkozhatnak a teológiára. Lelkészi alkalmazásuk sok vitát vált ki. Még a „kerek világot” bejáró, amerikai feleséget magával hozó prófétai nézeteket hirdető Balázs Ferenc munkásságának kezdete is Ferencz József korához kötődik.

Ferencz József halálát követően a már 18 éve főjegyzői tisztséget betöltő, 73. évében járó Boros György lesz a püspök. A fiatalabb lelkész-nemzedék már egyre nehezebben viseli el az idős vezetők megmerevedő irányítását. A fiatalabbak egy csoportja Medgyesen szervezkedni kezd, s 1937-ben visszavonulásra kényszeríti Borost. Varga Béla filozófus, teológiai tanár lesz az utód. A teológiai tanári karban is nemzedékváltás következik be. De az „új nemzedéknek” is rövidesen belső ellenzéke termelődik ki. Varga csak két évig áll az egyház élén, mert az 1940-es bécsi döntést követően át-pályázik az egyetem pedagógiai tanszékére. Őt a budapesti esperes, Józsan Miklós követi. Nehéz időkben józanul vezeti egyházát, de nem tudja megakadályozni a fajelmélet begyűrűződését az egyházba.

Megint új világ köszönt az unitáriusokra 1946-ban, Kiss Elek püspökké választásakor. Neki egyházfőként a kommunizmus legkegyetlenebb vallásellenessége idején kellett végrehajtania, kivédenie az állami vonalon kapott parancsokat. E korszakot a szerző Kelemen Lajos egy korabeli levelének ironikus szövegével jellemzi. Kissnek kellett tudomásul vennie 1948-ban az iskolák és épületeik államosítását, az önálló teológia megszüntetését és beleolvasztását az Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézetbe, az egyház számos alkalmazottjának beszerve-

zését a besúgóhálózatba. A letragikusabb megpróbáltatást az 1956-os magyar forradalom következményei zúdították az egyházra. Az első megtorlási hullámban hat teológiai tanárt és lelkészt ítéltek el 5-8 évi börtönbüntetésre, egy második hullámban 12 teológusra és lelkészre mértek rá 15-25 év kényszermunkát. Összesen 174 évet tett ki a kirótt büntetések halmaza. Az elítéltek többsége 1963–1964-ben kegyelemmel szabadult. Kiss Elek „megpróbálta összeegyeztetni az ember és társadalom fejlődésébe vetett rendületlen hitét az ateista állam elvárásaival, természetesen sikertelenül” – állapítja meg Kovács. Ugyancsak ő írja: „A püspök a hívektől és lelkészeketől az állam iránt lojalitást kért, ugyanakkor arra biztatta a lelkészeket, hogy mindent tegyenek meg hivatásuk maradéktalan teljesítéséért.” Az egyház belső embereit kemény kézzel irányító Kiss utóda Kovács Lajos teológiai tanár, főjegyző lett 1972-ben. Ő „kedves, joviális ember volt, a konfliktusokat igyekezett minden szinten elkerülni”, olvasható jellemzésében. Így papjai hibáit is nagyvonalúan elnézte. Egyházát az „ahogy lehet” jegyében vezette az 1990-es évekig. Az ő korszakának „szürke eminenciása” volt Erdő János. 1959-ben „rendszer elleni tevékenységért” ítelték négyévi börtönre. Kiszabadulása után a teológia egyháztörténeti tanszékén folytatta munkásságát. Minden szavát és tétét a szekuritáté figyelte. A megfigyelői dossziéjából vett idézetekből jól kirajzolódik – természetesen fordított éllel – jelleme s munkássága. 1978-tól négy éven át betöltötte a protestáns teológia rektori székét. Akkorra tekintélye volt, hogy 1994-ben 81 éves kora ellenére megválasztották püspöknek. Célkitűzése volt a felekezeti iskolák visszaszer-

zése és beindítása, új szervezeti szabályzat kidolgozása, nyomda beszerzése. Ezek megvalósulását nem érthette meg, mert 1996 nyarán váratlanul elhunyt. Mellette Jenei Dezső főgondnok tett sokat a kilencvenes évek elején az egyházi tulajdonok visszaszerzéséért.

Az egyháztörténetbe még néhány sorral beilleszkedik Szabó Árpád 1996-tól kezdődő püspöki mandátuma. Ő is korábban teológiai rektor volt. Egységet és rendet tartott egyházában. Rá hárult az egyház alkalmazása az új társadalmi-politikai körülményekhez.

Kovács Sándor fő érdeme e kötetben, hogy feldolgozza és áttekinthetővé teszi az unitáriusokra vonatkozó teljes múltbeli és újabb szakirodalmat. Különösen a szegedi irodalomtörténeti alapozottságú iskola termését kellett értékesítenie. Ennek élén olyan tudósok álltak, mint Pirnát Antal, Keserű Bálint, jelenlegi vezetője pedig Balázs Mihály. Az iskola tanítványai aztán elvállalták egy-egy irányzat kutatását, jeles személyiségek hagyatékának a feldolgozását, alapvető munkák sajtó alá rendezését. Tulajdonképpen Kovács Sándor és az egyházi levéltáros Molnár Lehel is a szegediek vonzásköréből indult. Feladatuk egy erdélyi központú iskola kialakítása. Kovács igen nagy tisztelettel fordul az eddigi szerzők felé, nem mulasztja el szövegében kiemelni, hogy kinek a tanulmányára alapozva állít valamit, ki valamely téma kutatója. Néha még dicséri is a tudós szerzőket. Lapalji jegyzetet csak az idézeteknél ad, a fejezetek végén 3-4 címet felsorakoztató bibliográfiát közöl. E címek vagy forrásul szolgáltak, vagy kiegészítő olvasmányul használhatók. Eljárását a *Bevezetőben* megindokolja: tapasztalatai szerint a „súlyos” könyvek tanítványait is in-

kább taszítják, mint vonzzák. Ezért gondolta azt, „hogyan karcsúbbra kellene fogni a históriát, és lehetőleg úgy megírni, hogy se a temérdek lábjegyzet, se a végeláthatatlan bibliográfia ne hozzon hideglelést az olvasóra”. Talán fölösleges mentegetőznie a Kolozsvár-központúság miatt, hiszen nem véletlenül nevezték a történelmi idők folyamán az unitarianizmust „kolozsvári vallásnak”. A sok püspök név szerinti címbe iktatása viszont könnyen zavart kelt a viszonyokat nem eléggé ismerő olvasóban: vajon csak a főcímben szereplők a „nagy” püspökök, az alcímben sem említettek mellőzhetők?... Szerencsére van névmutatója a kötetnek, s akit csak egy személy érdekel, könnyen rákereshet a méltatására.

A kötet sikeresen egyensúlyoz a szigorúan tudományos megközelítés és a szélesebb közönséget célba vevő esszéisztikus fogalmazás között. Egyik-másik fejezete a jól megválasztott idézetekkel, a némileg

ironikus megközelítéssel egyenesen olvasmányos. A régebbi korok tárgyalásánál nem fukarkodik a zárójelbe tett magyarázatokkal, fordításokkal sem. Talán egységesebben bánhatott volna az évszámokkal. Ezek egyeseknél a pár szavas életrajzba illesztve tűnnek fel, másoknál zárójelben, néha két-három fejezet során állnak össze az életpálya határköveiként. Általában óvakodik az életrajzi alapú megközelítéstől, a nem egyházi vonatkozású tevékenységek méltatásától.

A *Lapozgató* ezután unitárius vonatkozásban alapkönyvészet lesz. Ennek fellapozása nélkül aligha lehet a következőkben egy-egy témát elmélyíteni. De Kovács Sándorra még nagy feladat hárul: ő lesz hivatott a majdan angolul is közreadott, főleg a szakköröknek szóló egyháztörténet elkészítésére.

A kötethez Ósz Sándor Előd református egyháztörténész-levéltáros írt méltató *Előszót*.

Gaal György

csiki